

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ DÖVRÜN MƏNBƏLƏRİNDƏ

Naibə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univeriteti

naiba.ahmedova@mail.ru

Aybəniz Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aybaniz.memmedova@gmail.com

***Açar sözlər:** Azərbaycan tarixi, mənbələr, hesabatlar, məcmuələr, kargüzarlıq sənədləri*

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində əsas mənbəşünaslıq bazasını arxiv sənədləri təşkil edir. Bu materiallar keçmiş SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində, Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi arxivinin fondlarında saxlanılır. Dövrün mənbələri arasında müxtəlif məlumat və sorğu kitabları, illik icmallar, statistik idarələrin nəşr etdirdikləri məcmuələr, qubernatorların, fabrik-zavod müfəttişlərinin və başqa hökumət məmurlarının hesabatları xüsusi yer tutur. Bu mənbələrdə müxtəlif rus müəssisələrinin və səhmdar cəmiyyətlərinin təsisolma tarixləri, təsisçiləri, idarə heyətlərinin tərkibi, kapitalların miqdarı və istehsal göstəriciləri haqqında materiallar vardır. Bu mənbələr bəzi müəlliflər tərəfindən tənqidi araşdırılmışdır. Məqalədə məhz bu sənədlər təhlil edilmişdir.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКА В ИСТОЧНИКАХ ТОГО ВРЕМЕНИ

Наиба Ахмедова

Айбениз Мамедова

***Ключевые слова:** История Азербайджана, источники, отчеты, сборники, делопроизводственные документы*

Основу источниковедческой базы для изучения истории Азербайджана второй половины XIX - начала XX века составляют архивные документы. Эти материалы хранятся в Центральном Государственном Историческом Архиве бывшего СССР, Центральном Государственном

Историческом Архиве Азербайджанской ССР, Центральном Государственном Историческом Архиве Грузии, а также в фондах Научного архива Института истории НАНА. Среди источников того времени особое место занимают различные справочные и информационные книги, ежегодные обзоры, сборники, издаваемые статистическими управлениями, а также отчеты губернаторов, фабрично-заводских инспекторов и других государственных чиновников. Эти источники содержат материалы о датах основания различных русских учреждений и акционерных обществ, их учредителях, составе советов директоров, размерах капиталов и производственных показателях. Некоторые из этих источников подвергались критическому изучению со стороны авторов. В статье анализируются документы.

HISTORICAL ISSUES OF AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE EARLY 20TH CENTURY IN THE SOURCES OF THE PERIOD

**Naiba Ahmadova
Aybaniz Mammadova**

Keywords: *History of Azerbaijan, sources, reports, collections, administrative documents*

The main source base for studying the history of Azerbaijan in the second half of the 19th century to the early 20th century consists of archival documents. These materials are preserved in the Central State Historical Archive of the former USSR, the Central State Historical Archive of the Azerbaijan SSR, the Central State Historical Archive of Georgia, and the scientific archive funds of the Institute of History of ANAS. Among the sources of the period, special importance is given to various reference and informational books, annual reviews, collections published by statistical offices, and reports of governors, factory inspectors, and other government officials. These sources contain materials about the establishment dates of various Russian enterprises and joint-stock companies, their founders, board compositions, capital amounts, and production indicators. Some of these sources have been critically examined by certain authors. These documents are analyzed in the article.

XIX əsrin ikinci yarısı Rusiyanın iqtisadi inkişafında feodal-təhkimçilik sistemi böhranının getdikcə dərinləşməsi və kapitalist münasibətlərinin

yanarması ilə xarakterizə olunur. Bu, Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Quzey Azərbaycana öz təsirini göstərir, burada da burjua münasibətləri təşəkkül tapırdı.

XIX əsrin birinci yarısında yaranmış bəzi mənbə növləri (sənamələr, aktlar, fərmanlar və s.) kapitalizm dövründə öz mövcudluğunu saxlasa da, xalqımızın həyatındakı keyfiyyət dəyişikliyi və sürətli inkişafı özündə ehtiva edən yeni növ mənbələr (partiya və təşkilatların, inhisar birliklərin sənədləri, foto-fono, kino sənədləri) yarandı. Quzey Azərbaycanın həyatının bütün sahələrində yaranan dəyişiklik və inkişafı izləmək baxımından bu mənbələr dəyərli məlumatlar verir.

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində əsas mənbəşünaslıq bazasını arxiv sənədləri təşkil edir. Bu materiallar keçmiş SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində, Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi arxivinin fondlarında saxlanılır.

Dövrün mənbələri arasında müxtəlif məlumat və sorğu kitabları, illik icmallar, statistik idarələrin nəşr etdirdikləri məcmuələr, qubernatorların, fabriklərin müfəttişlərinin və başqa hökumət məmurlarının hesabatları xüsusi yer tutur. Bu mənbələrdə müxtəlif rus müəssisələrinin və səhmdar cəmiyyətlərinin təsisolma tarixləri, təsisçiləri, idarə heyətlərinin tərkibi, kapitalların miqdarı və istehsal göstəriciləri haqqında materiallar vardır. Bu mənbələr bəzi müəlliflər tərəfindən tənqidi araşdırılmışdır [10, s.13].

Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivinin (ARTA) fondlarında Azərbaycanda aqrar islahatların keçirilməsi, kəndlilərin şikayətləri, bəy komissiyaları, su məsələsi ilə bağlı kəndlilərin çıxışları, qaçaqlar haqqında və digər materiallar vardır. Orada çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin istiqamətləri və Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq mübarizəsinin gedişindən bəhs edən qiymətli faktlara rast gəlinir.

1917-ci ilin oktyabrınadək olan jurnal və illik məcmuələrdən (yejeqodnik) “Vestnik finansov”, “Promışlennost i torqovlya”, “Poçtovo-teleqrafniy jurnal”, “İzvestiya Zakavkazskoqo statističeskoqo komiteta”, “Vestnik vinodeliya”, “İzvestiya ministerstva zemledeliya i qosudarstvennix imuşestv”, “Obzorı qıavneyşix otrasley promışlennosti i torqovli” qəzetləri, “Moskovskiy teleqraf”, “Severnaya pçela”, “Zemledelçeskaya qazeta”, “Yujniy Kavkaz”, “Baku”, “Bakinskiye izvestiya”, “Kaspi”, “Qafqaz”, “Novoye obozreniye”, “Yelizavetpolskiye qubernskiye vedomost”, “Yelizavetpolskiy listok”, “Kavkazskoye xozyaystvo” və digər qəzetlərdə sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və s. haqqında çoxlu məlumatlar vardır. 1847-ci ildə nəşr olunmuş Rusiyanın “Tam Qanunlar Külliyyatı”nda və 1911-1914-cü illərdə nəşr olunmuş “Hərbi Ensiklopediya”dakı materiallar da mənbə xarakteri daşıyır [8, s. 14].

Hərbi Ensiklopediyada Cənubi Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatlarla bağlı materiallar digər mənbələrdəki faktları dəqiqləşdirməyə imkan verir.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin başlanğıcında burjua müəlliflərinin əsərlərində Cənubi Qafqazın ərazisi, xüsusən şəhərləri, əhalisi, sosial tərkibi, idarəçilik sistemi, büdcəsi, quruculuq, abadlıq işləri haqqında dəyərli məlumatlar vardır.

1917-ci ilədək Qafqaza gəlmiş müxtəlif sahələrin rus mütəxəssisləri, yoxlama aparmaq üçün ayrı-ayrı nazirlik və idarələrdən göndərilmiş məmurlar, yerli ictimaiyyətin nümayəndələri, Azərbaycanın şəhərləri, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı haqqında informasiya verən məlumatlar, hesabatlar saxlamışlar. Onlardan K.Vorenkeviç-Bassantsın “Zaqafqaziya diyarının ölçü, çəki və pul vahidləri”, M.Ballasın “Rusiyada şərabçılığın tarixi-statistik öçərki (Qafqaz və Krım)”, K.Xatisovun “Zaqafqaziya diyarının kустar mədənləri”, A.Gülüşəmbərovun “Zaqafqaziya diyarının fabrik və zavodlarının xülasəsi” və digərlərini qeyd etmək lazımdır [9, 7, 17, 11].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, siyasi mübarizə bir çox sənədlərdə yazılı şəkildə özünü göstərirdi ki, bu da mənbəşünaslıq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Sənədlərdə həm əvvəlki dövrlərə xas olan, həm də spesifik xüsusiyyətlər öz ifadəsini tapmışdır.

Rusiya imperiyasında qanunların yaradılması prosesində baş verən dəyişikliklər I rus inqilabı ilə bağlıdır. Dövlət Dumasının təsis qanunçuluq təşəbbüsünü reallaşdırmağa imkan verdi. Dövlət Dumasına “Qafqazda seçkilər haqqında Əsasnamə”nin çar tərəfindən təsdiqinə müxtəlif aktların xüsusi növü kimi çox az-az hallarda təsadüf olunurdu. Nizamnamələr aktların özünəməxsus forması idi, siyasi üstqurumdakı mühüm dəyişiklikləri əks etdirən sənədlər idi. Bir sıra xeyriyyə cəmiyyətlərini “Bakı Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyəti”, “Nəşr maarif”, “Nicat”, “Maarif” cəmiyyətlərinin, “Səadət”, Gəncədə “Cəmiyyəti xeyriyyə”, Şuşada “Hidayət” cəmiyyətlərinin, “Müsəlman Gənclik təşkilatı”, “Müsəlman demokratik müsəvat cəmiyyəti”, “Müsəlman əyanları, ziyalıları və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı və müdafiə cəmiyyəti”, “Hümmət”, “Qeyrat”, “İttifaq”, “Kadet”, “Difai”, “Müdafiə”, “Müsəvat” partiyalarının, sənaye, maliyyə, ticarət yönümlü təşkilatların nizamnamələri dövrə aid qiymətli mənbələrdir. Bu təşkilatların qəbul etdiyi proqramlar, qərarlar, bəyannamələr, intibahnamələr dövrün tarixi proseslərini izləmək üçün dəyərli sənədlərdir.

1901-ci ilin əvvəllərində əsasən rus və digər millətlərin nümayəndələrindən ibarət çarizmə və istismarçılara qarşı mübarizə aparan 15-ə qədər sosial-demokrat dərnəyi fəaliyyət göstərirdi. Həmin təşkilatların birləşməsindən PSDFP-nın Bakı Komitəsi yarandı. Sosial-demokratlar gizli “Nina” mətbəəsi yaradıb “İskra” qəzetinin nömrələrini çoxaldaraq fəhlələr arasında yayırdılar.

1903-cü ildə RSDFP-nın Bakı komitəsi bolşevik və menşevik təşkilatlarına parçalandı.

İqtisadi böhran illərində Azərbaycanda fəhlə hərəkatı genişləndi. Bakıda ilk tətillər tələblərinə və mübarizə formasına görə əvvəlki illərdəki tətillərə oxşasa da, səviyyəsinə və qətiyyətinə görə xeyli fərqlənirdi. 1900-cü ildə Bakıda S.Razin dağında 1 May bayramı tətili müşayiət olundu. 1901-ci ildə 1 May yenidən qeyd olunan zaman Bakı bütün fabrikində, Sabunçu “Remont” mexaniki emalatxanasında, Balaxanı mexaniki zavodunda, Gəncə və Tovuz dəmiryolu stansiyasında fəhlələr tətil etdilər. 1902-ci il aprelin 27-də Bakıda ilk açıq 1 May nümayişi keçirildi.

1903-cü il iyunun 18-də Bibiheybətdə iqtisadi tələblərlə başlanan tətil, həm də siyasi xarakter alaraq ilk ümumi tətilə (4-22 iyul 1903) çevrildi. Neft maqnatları tətil komitəsini “Fəhlə hökuməti” adlandırdılar. Tətilçilərin tələblərinin çoxu ödənilmədi, lakin fəhlələr mənəvi cəhətdən qələbə qazandılar. Alman sosial-demokrat liderlərindən biri 1903-cü ildə dünyada fəhlə hərəkatının iki mühüm qələbəsiindən biri kimi Bakı fəhlələrinin ümumi tətilini qeyd etmişdir. 1904-cü ilin 13-31 dekabrında keçirilmiş əzəmətli ümumbakı tətili neftçi fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı. Dekabrın 30-da neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında müştərək müqavilə (“Mazut Konstitutsiyası”) bağlandı.

Mənbələrin yeni tipi olan kargüzarlıq sənədlərinin yaranması kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə bir dövrə təsadüf edir. Bu sənədlər müəssisə, təşkilat və idarələrin struktur fəaliyyətini əks etdirir və onların yaranmasını şərtləndirən amillər dövlət aparatının idarəetmə funksiyasının genişlənməsi, ictimaiyyətin idarəetmə orqanları ilə münasibətlərə tələbatının artması ilə bağlıdır.

Kargüzarlıq sənədləri bir neçə tipə bölünür: a) dövlət, müəssisə, təşkilat və idarə sənədləri; b) şəxsi təsərrüfat, təşkilat, müəssisə, kompaniya və bankların sənədləri; c) məhkəmə-istintaq orqanları sənədləri; d) siyasi partiya və təşkilatların sənədləri. Bu tiplərin özü də növlərə bölünür. Birinci tipə aid növlərə daxildir: protokol, hesabat, o cümlədən qubernator hesabatları, reyestrlər, müraciətlər, yazışmalar, göstərişlər, sirkulyarlar, sərəncamlar, diplomatik sənədlər. Bunların sırasında qubernator hesabatları daha əhəmiyyətlidir [3].

XX əsrin əvvəlləri çar Rusiyasında ictimai-siyasi gərginliyin artması ilə hökumətin bu qüvvələrə qarşı mübarizəsini əks etdirən sənədlər (axtarışlar, dindirilmələr, ifadələrin protokolları, hesabat sənədləri, mühakimə aktları) həm siyasi prosesləri izləmək, həm də ölkənin istintaq-məhkəmə orqanlarının iş metodlarının tədqiqi baxımından da aktualdır. Sosial-iqtisadi xarakterli materialları əhatə edən şəxsi müəssisə, təsərrüfat, təşkilat və bankların kargüzarlıq sənədləri aktlardan, mühasibat sənədlərindən, direktorların hesabatından, kargüzarlıq statistikasından ibarətdir. Bu sənədlər sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri ilə yanaşı, inqilabi hərəkatların yaranması və inkişaf tarixi

barədə də məlumatlar verir. Sosial-siyasi proseslərin araşdırılması üçün siyasi partiya və təşkilatların kargüzarlıq sənədləri çox qiymətli dir. Buraya partiya və təşkilatların sənədləri, nizamnamə və proqramlar, qərar və qətnamələr daxildir.

Yeni dövr tariximizin öyrənilməsində akt sənədlərinin bir növü olan iqtisadi-coğrafi təsvirlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İqtisadi coğrafi təsvirlərin iqtisadi, hərbi-topoqrafik, səyyah, statistik qeydlər-hesabatlar kimi növləri vardır. QAKA-da dövrə aid minlərlə sənəd, məktub, fərman, arayış, raport toplanmışdır [6]. Burada həmçinin 1853-cü ildə Cəf-Balakəndəki üsyanlar, şahsevənlərin çıxışları, vergilər haqqında dəyərli məlumatlar vardır.

Bəhs olunan dövrün öyrənilməsində qanunçuluq aktlarının mühüm əhəmiyyəti var. Qanunun formalaşdırılması mərhələləri: qanunçuluq təşəbbüsü, qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması, müzakirəsi, təsdiqi, çapı, onun qəbul olunduğu şərait tədqiqatçıya xeyli informasiya verir.

Rus imperiyasının qanunvericilik sənədləri tipinə görə xüsusi və hökumət mənşəli olub Cənubi Qafqazda sosial-siyasi və sosial-iqtisadi prosesləri Romanovlar sülaləsinin mənafeyinə uyğun tənzimləyirdi. Onlar tariximizin araşdırılması və yazılması üçün dəyərli məxəzlərdir. Lakin Rusiyada mütləqiyyətin mövcudluğu qanunvericilik sənədlərinin dəqiq təsnifatını mümkün süz edir. Həmin dövrün qanunvericilik sənədlərini belə qruplaşdırmaq olar: manifestlər, əsasnamələr, qanunlar, fərmanlar, nizamnamələr, Dövlət Şurasının aktları.

1859-cu il 1 yanvar tarixli “Baş idarə və Qafqaz Cənubi Şurası haqqında Əsasnamə”, 1860-cı il 5 mart tarixli “Dağıstan vilayətinin idarə olunması haqqında Əsasnamə”, 1906-cı il fevralın 2-də “Qafqazda seçkilər haqqında Əsasnamə”, 1878-ci ildə Bakıya aid edilmiş “1870-ci il Şəhər Əsasnaməsi”, “1892-ci il Şəhər Əsasnaməsi” inzibati idarəçilik sahəsində dəyişiklikləri izləməyə imkan verir.

I Rus inqilabının gedişində bu və ya digər dəyişiklikləri elan edən Manifestlər (bəyannamə) meydana gəldi. İmperator II Nikolay inqilabi hərəkəti zəiflətmək və mütləqiyyətin iflasının qarşısını almaq üçün “17 oktyabr 1905-ci il” Manifestini imzalayaraq, bir sıra güzəştlərə gedəcəyini bəyan etmişdir. İmperator həmçinin 3 noyabr 1905-ci il tarixdə “Kənd əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması və vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə dair Manifest”, 1905-ci il 6 avqustda “Dövlət Dumasının təsis edilməsi haqqında Manifest” vermişdi. Əsasnamələr bəhs olunan dövrdə dövlət və xüsusi müəssisələrin, təşkilatların fəaliyyətini, ayrı-ayrı silklərin hüquqi vəziyyətini, bəzi regionların idarə edilməsi qaydalarını müəyyən edən qanunçuluq aktı formasıdır.

Quzey Azərbaycanda sahibkar kəndlilərlə bağlı islahat keçirmək üçün çar II Aleksandr ilk addım olaraq 1861-ci il iyunun 29-da “Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında Əsasnamə”ni təsdiq etdi. Qanuna əsasən hər bir kənd icmasının, bütün mülk və malikanələrin sərhədlərini müəy-

yənləşdirmək üçün Cənubi Qafqaz Mərz Palatası yaradıldı. 1861-ci ildə çar hökuməti ağaları kəndlilər üzərində polis nəzarəti və məhkəmə hakimiyyəti hüququndan məhrum etdi [1, s.180]. Həmin ilin dekabrında Cənubi Qafqazda yerli (zemski) gözetçi dəstələri haqqında “Əsasnamə” təsdiq edildi. Bu dəstələr yollar üzərindəki gözetçi xidmətinin və qarovul məntəqələrinin saxlanılmasını təmin etməli idilər. Elə həmin il Cənubi Qafqaz barədə müntəzəm məlumatlar toplayan quberniya statistika komitələri yarandı [1, s. 181].

1864-cü ildə çar hökuməti Şərqi Gürcüstanda kəndli islahatı haqqında “Əsasnamə”ni təsdiq etdi. Həmin ildə Zəylik zəy zavoduna təhkim edilmiş kənd sakinlərinin, Bakı quberniyasındakı neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kəndlilərinin, 1868-ci ildə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən Şıx-mahmud kəndlilərinin məcburi əməyi ləğv edildi. Bütün bunlar Quzey Azərbaycanda kəndli islahatı keçrilməsinin başlanğıcını qoydu.

1865-ci il yanvarın 28-də bəyləri məhkəmə-polis hakimiyyəti hüququndan məhrum edən və “seçkili” əsaslar üzərində qurulan “Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında Əsasnamə” nəşr edildi. Tiflisdə Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaradıldı ki, bu Komitənin tərkibinə Azərbaycan bəylərinin bir nəfər də olsa nümayəndəsi daxil edilməmişdi. Ona görə ki, bəylər “ali silk” hesab olunsalar da, hüquqi cəhətdən rus və gürcü zadəganlarına və mülkədarlarına bərabərləşdirilməmişlər.

1870-ci il mayın 14-də verilmiş “Zaqafqaziya quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin və habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə” üç əsas məsələni əhatə edirdi: kəndlilərin şəxsi asılılığının ləğvi, torpaq və vergilər məsələsi. İslahat 1847-ci il “Kəndli əsasnamələri” əsasında hazırlanmışdı və bu qanunvericilik aktları kəndliləri iki qrupa: sahibkar (25-30%) və dövlət (70-75%) kəndlilərinə bölürdü [4, s.18].

1870-ci il 14 may “Əsasnamə”sinə görə torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında münasibətlər “torpaq nizamnamələri” adlandırılan xüsusi aktlarla müəyyən olunurdu. Yerlərdə kəndli işləri üzrə quberniya idarələri barışıq vasitəçilərini əldə rəhbər tutaraq torpaq nizamnamələrinin vahid ümumi formasını müəyyən etdilər.

1870-ci il 14 may “Əsasnamə”si canişinin əmri ilə 1870-ci il noyabrın 8-də qüvvəyə mindi [12, s.230]. 1870-ci il “Kəndli Əsasnaməsi” 1873-cü ildə cüzi dəyişikliklə Quba qəzasına, 1913-cü il 7 iyulda Zaqatala dairəsinə aid edildi. Çar məmurlarının özləri dəfələrlə etiraf etmişdilər ki, kəndli islahatı imperiyanın heç yerində Cənubi Qafqazda olduğu kimi ağır və əzablı olmamışdır. Kəndlilərin bəy və ağalardan asılılığına tam son qoyulmadı, onlar torpaqla tam təmin edilmədi. İslahat Azərbaycan kənd istehsalçılarının çoxunu təşkil edən xəzinə (dövlət) kəndlilərinə aid edilmədi [15]. Bəhs olunan dövrdə

torpaq fondu yenə də xəzinə və xüsusi mülkiyyət kimi yerli bəylərin ixtiyarlarında olan sahibkar torpaqlarından ibarət idi.

1890-cı il dekabrın 3-də Cənubi Qafqazda torpaqların suvarılması işində hüquqi əsaslar və qayda – qanun yaratmaq məqsədilə “Sudan istifadə haqqında Əsasnamə” qəbul edildi [15]. “Əsasnamə” su üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etdi. Bütün suvarma təsərrüfatına rəhbərlik edən Qafqaz Su Müfəttişi və hər su sahəsinin idarəçisi sayılan su mühəndisi vəzifələrini təsis etdi. Yenə də hər üç ildən bir seçilən mirab sudan istifadə işində həlledici rola malik idi. Hər il seçilən cuvarlar yenə də mirablara təbə edilirdilər. “Əsasnamə” sudan istifadə qaydalarında dəyişiklik yaratmasa da, onları rəsmiləşdirməkdə mühüm iş gördü.

XX əsrin əvvəllərinə qədər çar hökuməti tərəfindən dövlət kəndində torpaq münasibətlərini nizama salmaq məqsədilə elə bir ciddi tədbir görülməmişdi. Dövlət kəndlisinin istifadəsindəki torpaq sahəsi sahibkar kəndlisinin istifadə etdiyi torpaqdan üç dəfə çox idi. 1900-cü il mayın 1-də imperator II Nikolay dövlət kəndində torpaq münasibətlərini qaydaya salmaq haqqında “Tiflis, Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyaları dövlət kəndlilərinin torpaq təminatının mühüm əsasları”nı təsdiq etdi. “Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında” adlı bu qanun dövlət kəndlilərinə icma torpaqlarından nəqli istifadə hüququ verirdi [16, s.270]. Bunun üçün isə kənd icması yığıncaqlarının razılığı olmalı idi. Qanunun bu maddəsi icma torpaq mülkiyyətinə çox böyük zərbə vurdu.

1900-cü il may qanunun 14-cü maddəsinə uyğun olaraq 1903-cü il aprelin 21-də “Cənubi Qafqazın beş quberniyasında pay torpaqlarını müəyyənləşdirmək və torpaq quruluşu işini aparmaq qaydası haqqında Əsasnamə” verildi. Qanuna görə pay torpaqlarının planı hazırlanarkən istifadə edilən mövcud sərhədlər əsas götürülməli idi. Qanunlar imperiyada Dövlət Dumasının yaranmasından sonra meydana gəlmiş ali hüquqi statusa malik sənədlər idi.

IV Dövlət Dumasının “Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi surətdə satın alınması haqqında” 1912-ci il 20 dekabr tarixli, “Dağıstan və Zaqatala dairəsində kəndlilərin bəylərdən və keşkəl sahiblərindən asılılıq münasibətlərini ləğv etməsi haqqında” 1913-cü il 7 iyul tarixli qanunları aqrar səpkili qanunlara aiddir.

Rus kapitalizmi imperiyanın ucqarlarında öz sənayesi üçün bazar yaradırdı, digər tərəfdən elə həmin sənayenin xammala olan ehtiyaclarını ödəmək üçün ucqarlarda ticarət əkinçiliyinin, balıq, dağ-mədən, neft və digər sənaye sahələrinin yaranması və inkişafını hər vasitə ilə stimullaşdırırdı. Bu da Azərbaycanda müstəmləkə iqtisadiyyatının, qismən hasilat və emal sənayesinin, ticarət xarakterli kənd təsərrüfatı sahələrinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq sənaye müəssisələrində neftdən tədricən dünya miqyasında yanacaq vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlandı.

Bununla əlaqədar neft məhsullarına olan tələbat artdı. Nəticədə Bakı nəinki Rusiya imperiyasının, həm də dünyanın əsas neft mərkəzinə çevrildi. Çar hökuməti neft istehsalını artırmaq məqsədilə bu yoldakı maneələri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər gördü. İlk olaraq 1864-cü ildə Balaxanı kəndlilərinin məcburi əməyi ləğv edildi. Bunun nəticəsində neft mədənlərində muzdlu fəhlələr işləməyə başladı. Bu, neft sənayesində kapitalistcəsinə inkişafın əlaməti idi.

Çar tərəfindən “Neft istehsalı və fotogen istehsalından aksiz haqqında qaydalar” 1872-ci il fevralın 1-də, “Qafqaz və Cənubi Qafqazın iltizamda olan xəzinə neft mədənlərinin müzayiqə yolu ilə xüsusi şəxslərə verilməsi haqqında qaydalar” isə 1872-ci il fevralın 17-də təsdiq olundu. Bu qaydalara əsasən xəzinənin iltizamda olan neft mənbələri müzayiqələr (torq) yolu ilə xüsusi şəxslərə verildi. İltizam sisteminin ləğvi neft istehsalında qəti dönüş yaratdı, neft sənayesi kapitalist istehsalı sahəsinə çevrildi. Zəy, mis və duz istehsalında da iltizam sisteminin ləğvi mütərəqqi addım idi.

Dumadan kənar qanunçuluq adlanan və əsas forma kimi qəbul edilən fərmanlar qanunçuluq aktlarının yayılmış formalarından biri idi. Fərmanlar geniş məsələlər dairəsi üzrə hüquqi normaları müəyyən edə bilirdi. “Kənd sakinlərinin və keçmişdə imkanlıların təsiri altına düşmüş şəxslərin hüquqlarında bəzi məhdudlaşdırmaların dəyişdirilməsinə dair” imperator II Nikolayın 1906-cı il 5 oktyabr tarixli Fərmanı ilə kəndlilərin hüquqi vəziyyətindəki şəxsi asılılığın bəzi qalıqları ləğv edildi [3, s.40].

Rusiya imperiyası Nazirlər Şurasının sədri Stolipinin aqrar dəyişiklərinin başlanması ilə əlamətdar olan kəndli icmasının ləğv edilməsini və icma torpaqlarının kəndlilərin şəxsi mülkiyyətinə çevrilməsini nəzərdə tutan “Kəndlilərin torpaq sahibliyinə və torpaqdan istifadəsinə aid olan qanunların bəzi qərarlarına əlavələr haqqında” 1906-cı il 9 noyabr tarixli Fərmanı dövrün əsas sənədlərindən biri idi [2, s.40]. Tezliklə I Duma buraxıldı və bu qanun Duma tərəfindən təsdiq edilmədən elan olundu. 1906-cı il 9 noyabr tarixli Fərmanı ilə 1910-cu il iyunun 14-də II Nikolayın Dumanın və Dövlət Şurasının qəbul etdiyi “kəndli torpaq sahibliyinə dair” qanun layihəsi arasında üzvü əlaqə var idi [5, s.369].

Rusiya imperiyası Dövlət Şurasının aktları iqtisadi məsələləri nizamlayan sənəd kimi əhəmiyyətlidir. Rusiya imperiyası tərkibində olan Qafqazın idarəçiliyinə aid qanunvericilik sənədləri 3 cildədən ibarət “Rusiya imperiyasının qanunlarının tam külliyyatı” toplusunda nəşr olunmuşdur. Toplunun sonuncu 3-cü cildi 1881-ci ildən 1913-cü ilədək dərc olunmuş qanunları əhatə edir. Bu sənədlər Qafqazın idarə olunması mexanizmini, Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin istiqamətlərini və mahiyyətini, imperiyanın Qafqazı sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-dini cəhətdən nizamlaması, baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, 2000, 503 s.
2. Əmirov H. Yeni və ən yeni Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı. Bakı, 2001. 126 s .
3. Məmmədova Ş.R. Mənbəşünaslığa giriş, Bakı, Mütərcim, 2008. 220 s.
4. Niftəliyev R Y. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı:/ tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Avtoreferat, Bakı, 1999. 24 s.
5. SSRİ tarixi. İkinci hissə 1861-1917. Bakı: Maarif, 1982. 562 s.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: Под редакцией А.Берже,тт, 1-ХІІ,Тифлис. 1866-1904.
7. Баллас,М. Историко-статистический очерк виноделия в России /Кавказ и Крым/, СПб., 1877.
8. Военная Энциклопедия, I – XIV тт. СПб., 1911-1914
9. Воренкевич – Бассанц, К. Описание мер, весов и монет Закавказского края. Журн. Мин.Внут.Дел, ч.37, СПб., 1834.
10. Воробьев, Н. Очерки по истории промышленной статистики дореволюционной России и СССР. Москва. 1961. 133 с.
11. Гулишамбаров, С.И. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис, 1894. 414 с.
12. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX вв., ч.І. Москва-Ленинград:-АН СССР,-1936.- 463с. ч.ІІ. Москва-Ленинград, 1937. 478 с.
13. Массовые источники по социально-экономической истории России период капитализма. Москва, 1973. 414 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1847. 951 с.
15. СМІЭБГІЗК, ч.1,ч.2.
16. Френкель,А.С.Средства для борьбы с разбоем на Кавказе. Тифлис, 1898. 176 с.
17. Хатисов, К.Кустарные промыслы Закавказского края. Тифлис, 1891. 153 с.